

Følelser ved fronten – og i eftertiden

En følelshistorisk undersøgelse af kvindernes erindringer om Den Store Fædrelandskrig 1941-1945

Under Den Store Fædrelandskrig¹ i 1941-45 meldte et usædvanligt højt antal kvinder sig i kampen for Sovjetunionen. Omkring 800.000² kvinder var under krigen en del af Den Røde Hær, og omkring 500.000 af dem tjente ved fronten (dvs. at kvinderne udgjorde op mod 8 % af den samlede aktive sovjetiske

Fotografi af det 586. kampregiment. De væbnede styrkers museum, Moskva 2018.

- 1 Den Store Fædrelandskrig er Sovjetunionens egen betegnelse for krigen mod Hitler-Tyskland. Navngivningen førte historisk set tankerne tilbage til Napoleons indtog i Rusland i 1812, der gik under navnet Fædrelandskrigen. Denne nationalistiske klang blev under Den Store Fædrelandskrig brugt i Sovjetunionens propaganda. For flere detaljer se https://denstoredanske.lex.dk/Den_Store_F%C3%A6drelandskrig
- 2 Antallet 800.000 kvinder har været og bliver stadig diskuteret blandt historikere. Dette skyldes dels manglen på mere præcise kilder fra de russiske arkiver, dels soldaternes androgyne efternavne, der gør det svært at bestemme den enkelte soldats køn. Dog er et flertal af historikere gennem tiden kommet frem til, at man i hvert fald kan tale om, at 800.000 kvinder deltog. Pennington, Reina (2010): *Offensive Women: Women in Combat in the Red Army in the Second World War*. I: *Journal of Military History*, 74(3), p. 785.

Oversat billedtekst: Også under krigen blev kvinder ved med at være i kvinder i forsøget på at se godt ud. *De væbnede styrkers museum, Moskva 2018.*

militærstyrke).³ Efter krigen blev erindringer fra de soldater, der deltog i krigen, gemt væk i de russiske arkiver,⁴ og først omkring Nikita Khrushchevs 'optøning' i 1953-1964 begyndte de at blive udgivet.⁵ Det var dog først og fremmest soldater-veteraner af høj rang og status, der var blevet spurgt om deres deltagelse i krigen, da man under og lige efter krigen indsamlede erindringer fra deltagerne.

I forhold til kvinderne betød dette, at udgivelserne primært havde fokus på dem, som havde gjort en form for spektakulær tjeneste i de væbnede styrker, f.eks. piloter og skarpskytter. Tre flyregimenter havde under krigen bestået af kvinder: Det 586. kampregiment (jf. billedet ovenfor), det 587. dykbomberegiment samt det 588. natbomberegiment,⁶ der under krigen angiveligt blev omtalt som *Natteheksene* af tyskerne.⁷ Udgivelserne af soldaternes erindringer var stadig underlagt en censur, der gjorde, at det kun var minder, som passede ind i den heroiserede kollektive fortælling om krigen, der blev publiceret. Emner som kvindernes forhold til deres mandlige soldaterkammerater blev ikke berørt.⁸

3 Griesse, Anne Eliot & Stites, Richard (1982): 'Russia: Revolution and War'. I: Female Soldiers – Combatants or Noncombatants? Historical and Contemporary Perspectives, London: Greenwood Press p. 73

4 Markwick, Roger (2008): 'A sacred duty': Red Army veterans remembering the Great Fatherland War, 1941-1995 I: *The Australian Journal of Politics and History*, Sept, 2008, vol. 54(3), p. 404

5 Ibid.

6 Pennington, Reina (2014): 'Not Just Nightwitches' I: *Air Force Magazine*, oktober 2014 pp. 58-62 p. 59

7 Pennington (2001): *Wings, Women & War. Soviet Airwomen in World War II Combat*, Lawrence: University Press of Kansas p. 72-3

8 Scheide, Carmen (2017): 'Unstintingly Master Warfare: Women in the Red Army'. I: *The Pelgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union*, Ilic, Melanie (ed.) London: Palgrave Macmillan p. 239

På museerne i Moskva kan man endnu i dag finde udstillinger om kvindernes heroiske indsats. Billederne til venstre og ovenfor er taget på *De væbnede styrkers museum* i Moskva i maj 2018⁹ og er derved en del af den kollektive fortælling om Den Store Fædrelandskrig og understreger det kollektive narrativ, hvor man i den sovjetiske og post-sovjetiske æra mindes en krig, hvor kvinderne spillede en væsentlig rolle i de væbnede styrker. Især billedteksten til højre illustrerer dog, at det er et narrativ, hvori kvinderne bliver inkluderet på en kønsstereotyp og opstillet måde.

Som modstykke til denne meget stereotype kollektive fortælling om krigen opsøgte den russisk-ukrainske forfatter Sveltana Aleksijevitj i 1978 en lang række af de kvinder, som under krigen havde meldt sig til Den Røde Hær. Interviewene med kvinderne om deres krigsdeltagelse stod Aleksijevitj selv for, og efterfølgende nedskrev, bearbejdede og udgav hun dem i et samlet værk. Værket udkom første gang i Rusland i 1985 og senere i vestlige lande. Da Aleksijevitj modtog Nobelprisen i litteratur i 2015 forelå værket også i en dansk udgave under titlen *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt*.

Det usædvanligt høje antal deltagende kvinder begyndte i starten af 1980'erne at interessere vestlige historikere, og efter Glasnost i 1985 opstod der nye muligheder for at undersøge kilderne i de russiske arkiver. I begyndelsen fokuserede Vestlige historikere på de sovjetiske soldaters motivation for at gå i krig, hvor patriotisme og kommunisme som ideologi blev fremhævet. Og kvindernes deltagelse var ingen undtagelse. I den første række af vestlige undersøgelser, som kunne inddrage kilder fra de russiske arkiver, konkluderes det, at patriotisme og troen på kommunismen var grunden til kvindernes deltagelse i krigen.¹⁰ Derved blev kvindernes motivation sat lig mændenes, idet feltets fokus på de politiske strukturer – som gjorde sig gældende i Sovjetunionen op til og under krigen – ikke øjnede individet og herunder eventuelle forskelle i kvinder og mænds motiver for at gå i krig. Baggrunden for dette sammenfald begrundede forskerne bl.a. med de eksisterende kønsregimer, hvor kvinderne havde svært ved at blive agtet på lige fod med mændene, hvorfor mange af forskerne udelukkede muligheden for en opblomstrende feminisme som bevæggrund. Men ikke alle historikere kom via deres undersøgelser frem til, at individet var styret af patriotisme og samfundets forventninger om at deltage. Historiker Anna Krylova plæderede i sit

9 I maj 2018 besøgte jeg Moskva for at indsamle empiri i forhold til den kollektive fortælling om Den Store Fædrelandskrig. Her tog jeg bl.a. billeder af udstillingerne på *De væbnedes styrkers museum*.

10 Denne konsensus fremgår ved gennemlæsning af følgende publikationer: Anne Elliot Griesse og Richard Stites: 'Russia: Revolution and War' (1982), D'Ann Campbell: 'Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany and Soviet Union' (1993), Reina Pennington: 'Wing, Women & War: Soviet Airwomen in World War II Combat' (2001), Roger D. Markwick og Euridice Cardona: 'Soviet Women on the Frontline in the Second World War' (2012) samt Carmen Scheide: 'Unstintingly Master Warfare: Women in the Red Army' (2017)

værk *Soviet Women in Combat – A History of Violence on the Eastern Front* fra 2010 for, at kvindernes deltagelse var et udtryk for et mere kønsligestillet samfund, hvor kvinderne ikke gik i krig, fordi de skulle, men fordi de kunne.¹¹ Selvom Krylovas undersøgelse blev omtalt som et friskt pust til forskningsfeltet, blev hun kritiseret for udelukkende at beskæftige sig med kvinder af høj rang i Den Røde Hær.

Den nyeste forskning på feltet gjorde op med fokuset på ideologi og patriotisme som afgørende for kvindernes motivation for at slutte sig til Den Røde Hær. I stedet rettedes søgelyset mod kvindernes erindringer med fokus på deres agens. Beslutningen om at gå i krig blev herved ikke begrænset til enten patriotisme eller et tegn på kønsligestilling, men i stedet set som mangefacetteret og båret af den enkeltes egen bevæggrund.¹² I forlængelse heraf påpegede kulturhistoriker Kerstin Bischl i sin artikel *Female Red Army Soldiers in World War II and Beyond* fra 2017, at kvindernes erindringer indikerer samfundsstrukturer i tiden efter krigen. Derved kan man i deres udtalelser om krigen spore problematikker og strukturer, som knytter sig til efterkrigstiden. Efter at være hjemvendt blev flere af dem omtalt med nedladende øgenavne som f.eks. *PPZh* (*Pokhodna-Polvaya Zhena*, felthustru).¹³ Kvindernes erindringer må ses i lyset af dette og anses som et udtryk for, at de tog kampen op mod fortidens kønsregimer, men på samme tid også som et forsøg på at bestride og definere nutidens kønsregimer. Dette bør historikere, ifølge Bischl, have for øje, når de anvender kvindernes erindringer i deres undersøgelser.¹⁴

Overraskende få historikere har undersøgt kvindernes italesættelse af deres følelser. Dette er påfaldende, idet mange historikere gør brug af erindringerne fra *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt*, hvori der netop fokuseres på kvindernes følelser. Dette fremgår, idet Aleksijevitj omtaler sig selv som *sjælehistoriker* og eksplícit gør læseren opmærksom på, at hun skriver "følelsernes historie".¹⁵ Formålet med nærværende artikel er at undersøge tre af de følelser, som mange af kvinderne fremhæver i deres erindringer; skam, frygt og lykke. Dette gøres ved at analysere de erindringer fra *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt*, hvor netop skam, frygt eller lykke omtales. Her tages der udgangspunkt i følelshistoriker Monique Scheers forståelse af følelser som værende kropslige dispositioner, der er betinget af den sociale kontekst.¹⁶ Derfor undersøges kvindernes accentuering af

11 Krylova, Anna (2010): *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*, New York: Cambridge University Press.

12 Reese, Roger R. (2011): *Why Stalin's Soldiers Fought. The Red Army's Military Effectiveness in World War II*, Lawrence: University Press of Kansas.

13 Bischl, Kerstin (2017): 'Female Red Army Soldiers in World War II and Beyond'. I: *Gender in 20th Century Eastern Europe and the USSR*, Baker, Catherine (ed.), New York: Palgrave, p. 119.

14 Ibid.: 122.

15 Aleksijevitj, Svetlana (2015): *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt*, Danmark: Forlaget Palomar p. 15.

16 Scheer, Monique (2012): 'Are Emotions a Kind of Practice (and is that what makes them have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotions'. I: *History and Theory*, 51(2), p. 193.

kroppen i deres erindringer ud fra de sociale og historiske omstændigheder, som de omtaler og taler ud fra. Min undersøgelse udvider herved Aleksijevitjs vigtige indsamling af krigens kvindestemmer ved at kontekstualisere de følelser, som råder i *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt*.

Erindringer skal læses med visse forbehold, idet de er fortællinger, som bliver til på samme tid, som interviewet finder sted. Derved peger erindringerne både på den interviewedes forhold til fortiden og nutiden. Når kilderne i *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt* omtaler deres følelser under krigen, skal man derfor have for øje, at deres erindringer ikke kun er bestemt af det, der skete under krigen, men også det, der fulgte i årene efter og frem til interviewtidspunktet. Med historiker Annemarie Trögers ord ændrer den enkeltes erindringer sig konstant. Men med kendskab til samfundet og den enkeltes livshistorie kan erindringer fortolkes.¹⁷ Følelser erindret gennem interviews kan derfor ikke fortælle præcis, hvordan kvindernes følelsesmæssigt havde det på det pågældende tidspunkt. Men de kan vise os, hvilke følelser der for dem er vigtige at fremhæve, når de bliver bedt om at tænke tilbage på deres oplevelser under krigen.¹⁸

Jeg undersøger kilder, som stammer fra interviews, jeg ikke selv har foretaget. Jeg har derfor ikke haft mulighed for at lytte til kildernes toneleje og temposkift. Imidlertid har Aleksijevitj benyttet sig af tøve- og udeladelsesprikker, hvilket betoner de steder, hvor interviewpersonerne havde vanskeligheder ved eller helt undlod at tale om en følelse eller hændelse. Dette muliggør en undersøgelse af kildernes forhold til negligerede eller skamfulde emner. Det skal samtidig pointeres, at kilderne er blevet oversat til dansk. Derfor kan det ikke undgås, at kilderne har gennemgået visse fortolkninger og derfor ikke fremstår i deres oprindelige form. Jeg forholder mig derfor kritisk til kilderne og er klar over, at Svetlana Aleksijevitjs projekt var kønnet, i og med at hun var interesseret i at fremhæve kvindernes særlige måde at omtale krig på. Dog er Aleksijevitj en af de få, som har indsamlet erindringer fra kvinder med forskellige grader i Den Røde Hær. Og selvom hun – som det altid gælder i oral history – påvirkede veteranerne i de forskellige interviewsituationer, er hun med sin interaktion grunden til, at kvinderne overhovedet afslører ømtålige emner.¹⁹ Samtidig har en lang række anerkendte historikere rost Aleksijevitj for hendes journalistiske arbejde med at få kvinderne i tale – og mange før mig har brugt disse memoirer i deres forskning.²⁰

Kvinderne bruger deres erindringer som en måde at beskrive sig selv på. Derfor analyserer jeg kvindernes erindringer med fokus på, hvordan de hver især i

17 Tröger, Annemarie (1989): 'German Women's Memories of World War II'. I: Behind the Lines. Gender and the Two World Wars, New Haven: Yale University Press p. 285.

18 Walker, Barbara (2000): On Reading Soviet Memoirs: A History of the 'Contemporaries' Genre and an Institution of Russian Intelligentsia Culture from the 1790s to the 1970s. I: Russian Review, July 2000, Vol. 59(3), p. 329.

19 Rasmussen, Jacob Bring (2016): 'Oral history og militærhistorie'. I: Oral History i Danmark, Bak, Sofie Lene (ed.), Odense: Syddansk Universitetsforlag, pp. 77-96.

20 Bischl, Scheide, Markwick, Pennington, Krylova m.fl.

interviewmomentet forholder sig til krigsoplevelserne. Jeg anvender socio-lingvistikkeren Charlotte Lindes teori om livshistorier. Livshistorier er interviews, hvor den interviewede husker en særlig begivenhed, som hun/han forholder sig til, fordi den var usædvanlig.²¹ En vigtig pointe i forhold til livshistorier er, at den enkelte informant forsøger at skabe mening ved at inddrage andre erfaringer end de personlige. Med andre ord er livshistorier en social proces, hvor der stilles sociale krav, såsom et sammenhængende og meningsgivende narrativ. Den kultur, som informanten er den del af, indflettes i den ellers personlige historie. Linde omtaler dette som *creation of coherence*, hvis tilstedeværelse gør det vigtigt at analysere kilderne med blik for det omkringliggende samfund og kildens interaktion med samme. Soldaternes erindringer må derfor forstås som sociale handlinger, idet de forsøger at danne et narrativ, der giver mening for både dem selv og intervieweren.

I forlængelse heraf anser følelseshistorikeren Monique Scheer følelser som en social praksis. Herved menes, at følelser skal ses som påvirkelige, foranderlige over tid og afhængige af den sociale kontekst, som individet indgår i. Desuden fremhæver Scheer kroppen som væsentlig i undersøgelsen af følelser. I den sammenhæng anvender hun Bourdieus habitusbegreb. Habitus er kropsligt forankret og kan beskrives som de vaner, vi tilegner os gennem livet. Disse vaner er bestemt af omverden og har betydning for de beslutninger, vi træffer. Habitus er derved sociale strukturer i kropsliggjort form. Men i livet vil vi som individer (i større eller mindre grad) opleve normer og sociale strukturer, som modstrider vores egen habitus. Derved er habitus både et udtryk for den enkeltes tilhørsforhold såvel som anderledeshed. Denne anderledeshed er interessant i forhold til kvindernes erindringer om deres tid i krig, der historisk set må anses som mændenes domæne.

Følelsen af skam

Skam er fremtrædende i kvindernes erindringer, men alligevel er det påfaldende sjældent, at skam bliver undersøgt i andre sammenhænge end de voldtægter, der fandt sted under krigen. Disse voldtægter var både rettet mod tyske kvinder og kvinder i Den Røde Hær. Jeg vil i det følgende berøre disse voldtægter, men samtidig undersøge andre aspekter af krigen, som kvinderne sammenkobler med en følelse af skam.

Skam indeholder en dobbelthed, hvilket kønsforsker Mons Bissenbakker Frederiksen gør opmærksom på i sin affektteoretiske artikel *Styr dine følelser! En affektiv vending* fra 2012. Her påpeger han, i forlængelse af queerteoretiker Eve K.

21 Linde, Charlotte (1993): *Life Stories: The Creation of Coherence*, Cary: Oxford University Press p. 22.

Sedgwick²² undersøgelse af skam,²³ at skam både er en individuel, personlig oplevelse og en autonom, stærkt kropslig reaktion. Skam er derfor både en indre oplevet følelse og en performativ handling. Samtidig kan skam ikke frigøres fra sociale strukturer, da man skammer sig i forhold til andre. Når man skammer sig over sig selv, gør man det, fordi man anskuer sig selv ud fra sociale normer og ser sig selv gennem andres øjne.²⁴ I sin bog *Shame: A Brief History* fra 2017 fremhæver følelseshistorikeren Peter Stearns, at følelsen af skam er helt essentiel i forståelsen af individet i forhold til et større eksisterende eller forestillet fællesskab.²⁵ Dette skyldes netop skams status som en signifikant del af det individuelle følelsesliv sat i relation til gruppens normer og forventninger.²⁶ Skam kan således bruges i en given gruppes forsøg på at skabe en intern identitet og ønsket adfærd. Tillige kan skam bruges til at understøtte både formelle og uformelle sociale hierarkier.²⁷

Ved gennemlæsning af kvindernes erindringer sammenkobler flere kvinder skam og forræderi. Dette ses bl.a. hos sanitetssoldat Anna Ivanovna Beljaj: "Jeg hørte nogen stønne: 'Hjælp ... Hjælp ...' Men jeg løb ... Efter nogle minutter var der noget, der gik op for mig, jeg kunne mærke førstehjælpstasken på min skulder. Og jeg mærkede skam. Al frygt forsvandt! Jeg løb tilbage".²⁸ Det går op for Beljaj, at hun optræder som en kujon, og i sin flugt mærker hun skam. Beljajs erindring kan derved ses som et tegn på, at hun er påvirket af de sociale normer, som er dominerende i hæren. Dette tyder på, at man i hæren sammenkoblede følelsen af skam med forræderisk ageren. Men samtidig peger citatet på, med fremhævelsen af råbet om hjælp, at det var konkrete individer, der i situationen blev afgørende for, at hun følte skam.

Herved handler det i ovenstående tilfælde om en blanding mellem sociale normer og forholdet til de andre soldater. Det er svært at afgøre, hvad der har haft størst betydning blandt kvindesoldaterne i forhold til det at føle skam. Men det skyldes med al sandsynlighed, at der er tale om en blanding, hvor både hærens mobiliseringen af skamfølelsen og det indbyrdes kammeratskab soldaterne imellem får betydning for erindringerne.

22 Eve K. Sedgwick er i forskerkredse primært kendt for, sammen med Judith Butler, at være hovedskikkelse for den teoretiske strømning queer theory. Ligesom hos Monique Scheer spiller performativitet en central rolle i queer theory, da køn her ansues som performativt frem for biologisk. Dvs. at man ifølge queer-teoretikerne performer sit køn, hvorfor det sociale køn skal findes i selve fremførelsen/performance.

23 Sedgwick, Eve K. & Frank, Adam (2003): *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*, 1. udgave, 2. oplag, Durham: Duke University Press p. 36.

24 Frederiksen, Mons Bissenbakker (2012): 'Styr dine følelser! En affektiv vending'. I: I affekt. Skam, frygt og jubel som analysestrategi, Frederiksen, Mons Bissenbakker & Petersen, Michael Nebeling (eds.) p. 7.

25 Stearns, Peter (2017): *Shame: a brief history*, Urbana, University of Illinois p. 1.

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Aleksijevitj, 2015: 95.

Når kvinderne omtaler skammen, er det ofte i forbindelse med 'den kvindelige krop'. Dette fremgår bl.a. af telegrafsoldat Maria Semjonovna Kaliberdas kropsfokuserede erindring om en ilmarch, hvor flere af kvinderne havde menstruation:

Vi var på march ... Omkring 200 piger og bag os omkring 200 mænd. Det var en hed dag. Ilmarch 30 kilometer. 30 kilometer! Vi marcherede, og bag os kom der røde mærker i sandet ... Røde fodspor ... Det var, ja, det vi har ... Det månedlige ... Hvordan skulle man kunne skjule noget der? Soldaterne marcherede bag os og lod, som om de ikke lagde mærke til noget ... De så ikke under deres fødder ... Vores bukser tørrede ind og blev som glas. De skar i huden. Vi fik sår, og hele tiden kunne vi mærke lugten af blod. Vi havde jo ikke fået noget, vi kunne bruge [...] Vi gik i herretrusser og undertrøjer. Men vi marcherede videre ... I støvler! Vores fødder kogte. Vi marcherede ... Til et færgeløb, hvor færgerne allerede ventede. Vi nåede frem, og i samme øjeblik begyndte et bombeangreb. Det var et forfærdeligt bombardement, mændene sprang til alle sider for at komme i ly. De kaldte på os ... Men vi hørte ikke bomberne, vi var ligeglade med bombeangrebet. Vi skulle bare hurtigst muligt ned i floden. Ned i vandet ... Vand! Vand! Og der sad vi, til vi var helt gennemblødte ... Mens granatsplinterne fløj ... Sådan var det ... Skammen var værre end døden. Og nogle af pigerne døde faktisk der, i vandet.²⁹

Grundet skammen over at være smurt ind i menstruationsblod vælger kvinderne at hoppe i vandet, selvom der samtidig finder et bombeangreb sted. Dermed er det med livet som indsats, da kvinderne i vandet ikke kan skjule sig for bombeflyene. Scenen adskiller sig i høj grad fra den kollektive historie om krigen, da Kaliberda fremhæver elementer såsom menstruation og skam, der ikke normalt indgår i denne historie. Desuden skaber Kaliberdas en sontring mellem mændene og kvinderne. Dette gør hun ved at omtale sig selv og de andre kvinder som et 'vi' og mændene som et 'de'.

Generelt gør mange kvinder opmærksom på, hvordan de under krigen følte sig frustrerede og deciderede ulykkelige over ikke at kunne tage hånd om deres kvindelige behov. Dette indikerer en divergens mellem reguleringen af følelsespraksisser – forstået som udtalt socialisering såvel som eksplicite instruktioner, der er styrende for den emotionelle norm i en bestemt gruppe³⁰ – i henholdsvis hæren og i samfundet. Ved at gå klædt som mænd følte kvinderne, at de blev som mænd:

Mine støvler var tre numre for store, de blev bøjede og støvet satte sig fast i revnerne. En kvinde gav mig to æg: 'Tag de her med på vejen, du er så mager, at du er lige ved at knække'. I smug, uden at hun så det, slog jeg æggene ud, de

29 Ibid.: 236.

30 Scheer, 2012: 216.

var ret små, og rensede mine støvler med dem. Selvfølgelig var jeg sulten, men kvinden i mig vandt – trangen til at se pæn ud. De har ingen anelse om, hvordan sådan en uniformsjakke skaver, hvor tungt det, hvor mandligt det hele er – både remmene og det hele. Det værste for mig var uniformsjakken, der skavede på halsen, og så de støvler. Min måde at gå på blev anderledes, alt blev anderledes... Jeg husker, hvor sørgeligt det var for os. Vi gik rundt og var ulykkelige.³¹

Nogle kvinder fremhæver, at de før krigen fandt det mandlige ved krigen tiltrækkende: "Før krigen elskede jeg alt, der havde med militæret at gøre... Det mandlige ved det [...] Jeg så godt ud i militæruniform".³² Denne opfattelse ændrede sig dog under krigen, hvor langt de fleste kvinder opfattede den mandlige uniform som et af de helt store – og kropsligt set – tydelige brud med det feminine. Og langt de fleste skammede sig over dette brud, fordi de ikke kunne være pæne, som de plejede. Derved opstår der en splittelse hos kvinderne, hvor de på den ene side ønsker at være kvinder,³³ men på anden side går imod de forventninger, der er til en soldat. Dette limbo, som kvinderne befinder sig i, bliver tydeligt i undersergent Anastasija Petrovna Sjelegs minde om forsøget på at indføre noget kvindeligt i krigen:

Der var så mange smukke piger ... Vi gik engang hen til en badeanstalt, hvor der viste sig at være en frisør. Vi så på hinanden og blev enige om at få farvet øjenbryn. Som vi dog fik skældud af vores gruppefører: 'Er I kommet for at gå i krig eller for at gå til bal?' Vi græd hele natten og forsøgte at gnide farven ud. Næste morgen kom han rundt til hver os: 'Jeg har brug for soldater, ikke damer. Damer kan ikke overleve i en krig.'³⁴

Gråden og kvindernes forsøg på at gnide farven ud af øjenbrynene er den kropslige reaktion, der knytter sig til skammen. Når undersergent Anastasija Petrovna Sjelegs fremhæver sit køn på denne måde, understreger det kvindernes insisteren på det feminine i krigen. Det faktum, at så mange af de kvindelige soldater insisterer på deres behov for at være kønne i krigen, indicerer, at det også – og måske især – i tiden efter krigen var vigtigt for dem at insistere på deres femininitet. Samtidig peger gruppeførerens udtalelse på, at han mener det direkte modsatte; at der i krigen ikke er plads til at være kvinde. Gruppeføreren internaliserer normer, som skal sikre gruppens overlevelse, og følelsen af skam kommer derfor af, at de som kvinder har handlet forkert i forhold til disse internaliserede normer.

31 Aleksijevitj: 226.

32 Ibid.: 234.

33 Hermed forstået som både fysiske og æstetiske behov. Kvinderne bliver i soldaterrollen udfordret på begge behov.

34 Aleksijevitj, 2015: 225.

Kvinderne er generelt sparsomme med informationer omhandlende seksuelle krænkelser. Og især krænkelser, der fandt sted inden for egne rækker, omtaler de i begrænset omfang. Dette kan skyldes flere ting, såsom udeladelsen af dette emne fra den kollektive fortælling om Den Store Fædrelandskrig. Samtidig kan det på det individuelle niveau være svært at mindes meget grusomme oplevelser: "The most painful moments of lived experience, the one associated with the most troubling memories can be difficult, if not impossible, to describe in their emotional complexity."³⁵ Ifølge historiker Rebecca Clifford bør man have for øje, at kilderne sandsynligvis undlader at fortælle det, som har været forbundet med den største smerte. Dette ses bl.a. i nedenstående citat af sanitetssoldaten Sofia K-vitj, der husker tilbage på det at være ene kvinde mellem mange mænd:

Selve kampene var lige så skræmmende som tiden efter kampene, især når vi holdt hvil og gik af sted for at omgruppere. Når vi var under beskydning, råbte de (mændene, red.): 'Søster! Søde søster!' Men bagefter holdt de alle sammen øje med en ... Jeg kunne ikke forlade min jordhytte om natten ... Har de andre piger fortalt Dem det her, eller har de ikke ville indrømme det? De skammede sig nok ... Tav om det. Stolte, som de er! Men det skete alt sammen, fordi vi ikke ønskede at dø. Det var skammeligt at dø, når man var så ung ... Nå ja, og for mændene var det hårdt at skulle undvære kvinder i fire år [...] Kun officererne kunne tillade sig visse ting, ikke de menige soldater. Det sørgede disciplinen for. Men det er ikke noget, man taler om ... Det passer sig ikke ... Nej ... Jeg var for eksempel den eneste kvinde i min bataljon, jeg boede i den fælles jordhytte. Sammen med mændene. De gav mig pænt en separat soveplads, men hvor separat kunne den være, når hele jordhytten var på seks kvadratmeter? Jeg kunne vågne om natten, fordi jeg fægtede med armene – slog først den ene og så den anden på kinden, på hænderne.³⁶

I citatet fremhæves der en række hændelser, som af sanitetssoldat K-vitj anses som skamfulde. Selvom citatet fremstår fragmenteret, og ord er udeladt, hersker der ikke tvivl om, at K-vitj her beskriver mændenes krænkende adfærd. Under krigen blev kvinderne ikke udelukkende anset som *søstre*,³⁷ men også som nogen, man potentielt kunne have sex med. Sanitetssoldat K-vitj påpeger samtidig, at andre kvinder nok har undladt at fortælle denne del af historien grundet skammen over at have været udsat for sådanne krænkelser. Skammen kan således kobles til uudtalte emner, hvorfor det ved læsning af kilderne kan fremstå, som om det udelukkende var de tyske kvinder, der blev udsat for de sovjetiske mænds

35 Clifford, Rebecca (2012): Emotions and Gender in Oral History: Narrating Italy's 1968. I: *Modern Italy*, 17(2), p. 217.

36 Aleksijevitj, 2015: 224.

37 Ibid.: 110.

seksuelle overgreb. Disse bliver oftere omtalt af de sovjetiske kvinder bl.a. af telefonist A. Ratkina:

Jeg husker ... Ja, jeg husker en tysk kvinde, der var blevet voldtaget. Hun lå nøgen på jorden med en granat stukket op mellem benene ... Nu skammer jeg mig, men dengang følte jeg ikke nogen skam. Følelserne har selvfølgelig ændret sig. En ting var, hvad vi følte de første dage, men noget andet var, hvordan det var senere ... Efter nogle måneder.³⁸

Citatet bidrager i særlig grad i et følelseshistorisk perspektiv, da det netop understreger følelser som foranderlige og afhængige af tid og rum. Derfor bliver den også et eksempel på, hvordan man gennem mobilisering af bestemte følelser kan gøre selv de værste forbrydelser acceptable. Hadet til tyskerne blev fremhævet og sat over den samfundsmæssige forargelse over voldtægt. Det stærke had til tyskerne er en af forklaringerne på de massevoldtægter af tyske kvinder, som fandt sted ved krigens afslutning: "If German gender violence was rooted largely in racial presumptions about Jewish or Slavic *Untermenschen*, Soviet violence seemed grounded in hate, a white-hot-burning desire for vengeance against German atrocities."³⁹

Følelsen af frygt

Selve reaktionen ved frygt er styret af overlevelsesinstinktet, hvorfor man normalt vil se folk flygte, stivne eller kæmpe, hvis de oplever frygt. Den kropslige reaktion, i form af bl.a. flugt, fremhæver historiker Joanna Bourke i værket *Fear: A Cultural History*: "The emotion of fear is fundamentally about the body – Fear is felt, and although the emotion of fear cannot be reduced to the sensation of fear, it is not present without sensation."⁴⁰ Frygt kan altså identificeres gennem kropslige reaktioner og navngivning af samme. Tillige findes der forskellige former for frygt, hvor krig⁴¹ af Bourke defineres som et særligt skræmmende, eksternt traume for individet.⁴²

38 Ibid.: 345

39 Burd, Jeffrey (2009): *Sexual Violence in Europe in World War II, 1939-1945*, Politics & Society, vol. 37 (1) pp. 47

40 Bourke, Joanna (2008): *Fear: A Cultural History*, Emeryville: Shoemaker & Hoard p. 8

41 I sit værk *Fear: A Cultural History* behandler Bourke frygt i forhold til krig. Jeg har dog valgt ikke at inddrage den del af hendes værk, da hun fokuserer på det amerikanske og britiske militær. Da følelser, som allerede påpeget, er socialt og dermed kulturelt afhængige, er der muligvis for stor følelsesmæssig distinktion mellem amerikanere og briterne i forhold til det sovjetiske militær.

42 Bourke, 2008: 8-9

Soldaterne i Den Røde Hær var unægteligt omringet af død. Sovjetunionen havde det største tabstal under Anden Verdenskrig,⁴³ hvorfor soldaterne bestandigt var omgivet af faldne kammerater og fjender. En af de situationer, hvor døden kommer tættest på, er i kamphandlingerne. I den forbindelse gør kvinderne i deres erindringer opmærksom på deres frygt under kampene, som de på trods af trangen til at flygte formår at blive i. Hjælpelæge Nina Petrovna Sakova beskriver:

Jeg kravlede ud af en kampvogn ... Det brændte ... Himlen brændte ... Jorden brændte ... Jernet brændte. Her lå der døde, og længere væk råbte de: 'Hjælp mig ... Red mig ...' Jeg blev slået af skræk! Jeg ved ikke, hvordan jeg kunne lade være med at flygte. Hvordan jeg kunne lade være med at stikke af fra slagmarken. Det var så frygteligt, at der ikke findes ord for det, kun følelser.⁴⁴

Sakova fremhæver, hvordan man kan opleve så frygtelige ting, at man ikke formår at sætte ord på det, men blot føle det. Til dette bruger hun formuleringen "Jeg ved ikke, hvordan jeg kunne lade være med at flygte". Hvor man normalt ville flygte eller stivne, når alt står i brand, bliver man, fordi det er, hvad man som soldat har lært som gældende norm. Samtidig var der soldaterne imellem et kammeratskab, der bl.a. blev fremmet af primærgrupperne, som var stamgrupper med formålet om at fremme et socialt bånd mellem soldaterne.⁴⁵ Dette tætte indbyrdes forhold bevirkede, at man ifølge kvinderne ikke flygtede trods tilstedeværelsen af frygt. Samme oplevelse af frygt i kampsituationerne ser man hos sanitetssoldat i skyttekompagniet Olga Jakolevna Omeltjenko, som fortæller:

Jeg stoler ikke på folk, der siger, at det ikke er frygteligt at være i krig. Også bare når tyskerne rejste sig og kom nærmere, der gik de rundt med deres opsmøgede ærmer, men fem-ti minutter efter gik angrebet i gang. Så begyndte man at ryste over hele kroppen. Men det varede bare frem til det første skud ... Og så ... Så snart man hørte angrebskommandoen, huskede man ingenting

43 Kulavig, Erik (2005): *Det røde tyranni – Stalin, magten og folket 1879-1953*, København: Aschehoug p. 177

44 Aleksijevitj, 2015: 342

45 Blandt historikere hersker der uenighed om, hvor stor betydning primærgrupperne havde for den enkelte soldats motivation for at blive og kæmpe. Historiker Omar Bartov hævdede i sit værk *Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* fra 1992, at primærgrupperne ikke har kunnet leve op til deres primærfunktion grundet det høje antal af døde. Han mener derfor, at kammeratskabet har haft mindre betydning end ideologien i krigen mellem Tyskland og Sovjetunionen. Roger R. Reese skriver derimod i sit værk *Why Stalin's Soldiers Fought. The Red Army's Military Effectiveness in World War II*, s. 218 ff., at primærgrupperne havde en særlig betydning, idet soldaterne i høj grad fremhæver kammeratskaberne ved fronten. Dette underbygges af Richard A. Gabriels kvantitative undersøgelse fra 1984. Her svarede 69 %, at de sluttede tætte venskaber, mens de var i militæret. Se *The Mind of the Soviet Fighting Man: A Quantitative Survey of Soviet Soldiers, Sailors, and Airmen*, Westport: Greenwood Press, p. 33.

mere, man rejste sig sammen med alle de andre og løb fremad. Tænkte ikke længere på nogen frygt. Dagen efter kunne man ikke sove, for nu blev man bange. Nu huskede man alt, alle detaljerne, og det gik op for én, at man kunne være blevet dræbt, og så blev man vanvittigt bange.⁴⁶

Omeltjenkos fortælling vidner om, at frygten var en tilstedeværende følelse inden et slag. Men for at hun kunne være en del af slaget, måtte den personlige frygt vige. Ellers er kampsituationen ubærlig. Derfor opleves kampen som en slags rus, hvor man intet husker. Men efter slaget dukkede frygten atter op i tankerne. Omeltjenko beskriver, at hun blev *bange* for at tænke på detaljerne – og på døden. Det er en navngivning af frygten. Denne dødsforagt viser, at sociale praksisser kan være så stærke, at det umiddelbare behov for at flygte undertrykkes. Omeltjenko beskriver videre, hvordan hun kropsligt reagerede efter et forgæves forsøg på at redde en af de andre kvindelige soldater: “Jeg rystede, som om jeg havde et anfald, og jeg måtte nærmest løftes hen i vores jordhytte. Mine ben kunne ikke bære mig ... Jeg rystede, som om der blev ført strøm igennem mig ... Det er en ubeskrivelig følelse.”⁴⁷

Ud over frygten for selv at dø, frygtede flere kvinder for at skulle slå et andet menneske ihjel. Kvinderne giver udtryk for denne frygt i sammenhæng med erindringen om første gang at stå i en situation, hvor de skulle skyde mod et andet menneske. For mange kvinder var det at komme til fronten og få lov til at skyde, den eneste rigtige måde at deltage i krigen på.⁴⁸ En forklaring på denne holdning kan findes i den propaganda, der siden 1930'erne blev ført i Sovjetunionen:

Millions of young Soviet women in the 1930s thus came of age at a time when being a good Soviet citizen meant acquiring military skills, principally boys but also girls. Girls were subjected to and imbibed a ‘barrage of visual propaganda’ – films, political posters, postage stamps and photographs in women’s magazines – that depicted women flying, shooting, parachuting, wearing gas masks and excelling at sport and physical culture, often under the benign gaze of Stalin, ‘Ready for Labour and Defence’ against alleged enemies, within and without⁴⁹

Desuden blev både mænd og kvinder oplært i våbenhåndtering ved Komsomol.⁵⁰ Men hvordan reagerede kvinderne, når de stod over for et andet menneske og skulle trykke på aftrækkeren? Frygten meldte sig for de fleste kvinder, i det mo-

46 Aleksijevitj, 2015: 172.

47 Ibid.: 173.

48 Ibid.: 43.

49 Marckwick Roger & Cardona, Eruidice (2012): *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*, London: Palgrave, p. 8.

50 Sovjetunionens officielle kommunistiske ungdomsorganisation. Komsomol blev under krigen et vigtigt organ i forhold til rekruttering af kvinder, da den var en kønsneutral bevægelse, hvor

ment de skulle skyde og dræbe et andet menneske. Sanitetssoldat ved en kavalerieskadron Zinaida Vasiljevna Korzj fortæller: "Den følelse gik jeg rundt med i et stykke tid: Jeg ville undgå at dræbe, forstår De [...] [S]elv at slå ihjel, det var frygteligt. Der er ikke noget andet ord for det ... Det er frygteligt. Når man selv gør det ..." ⁵¹ Korzjs var med ved fronten som sygeplejerske, men bar samtidig våben og anvendte det aktivt. Hun var derfor i en position, hvor hun både reddede liv, men samtidig slog ihjel. Dette gør op med den engelske militærhistoriker John Keegan citat fra bogen *A History of Warfare* fra 1993 ⁵²: "Warfare is [...] the one human activity from which women, with the most insignificant exceptions, have always and everywhere stood apart. Women [...] do not fight." ⁵³ For kvinderne i det engelske, amerikanske og tyske militær under Anden Verdenskrig var det ikke tilladt at deltage i et væbnet sammenstød. Men i Den Røde Hær var der kvinder, som brød med idéen om kvinden som nonkombattant. ⁵⁴

Interessant er det, at kvinderne omtaler en ganske særlig form for frygt, nemlig frygten for ikke at kunne være kvinde: "Der gik et halvt år ... Og de mange overbelastninger gjorde, at vi ikke længere var kvinder ... Det månedlige stoppede ... Den biologiske cyklus gik i uorden ... Forstår De? Det var frygteligt! Frygteligt at tænke på, at man måske aldrig ville blive kvinde igen," ⁵⁵ fortæller oversergent Maria Nesterovna Kuzmenko, der var våbenmekaniker. Her er der tale om et stærkt kønsspecifikt citat, da frygten kobles til det at miste sin kvindelighed. Citatet viser endvidere, hvor svært det var for nogle af kvinderne i Den Røde Hær at give afkald på det, de selv forbandt med at være kvinde.

Andre kvinder fremhæver en decideret *kvindelig frygt*, såsom sanitetssoldat Sofja Konstantinova Dubnjakova: "Man strakte hele tiden sine kræfter til det yderste. Og så lidt mere endnu. Til sidst var der kun én frygt tilbage – frygten for at se grim ud, når man var død. Det er en kvindelig frygt ... Bare man nu ikke blev sprængt i stykker af en granat ... Jeg ved, hvordan det ser ud ... Jeg har selv samlet det op." ⁵⁶ Frygten for at ende med at se grim ud omtales her som en kvindelig frygt, fordi kvinderne anser det som særligt kvindeligt at ville se pæn ud. Ifølge Dubnjakova kobles frygten for at dø eller blive beskadiget sammen med frygten for at se grim ud. Det er dog tvivlsomt, om denne kobling også gjorde sig gældende under krigen. Fremhævelsen af en særlig kvindelig frygt peger snarere på, at kvinderne som en del af deres livshistorier har haft brug for at navngive

både mænd og kvinder blev oplært i håndtering af våben til forsvar for Moderlandet. Reese, 2011: 288.

51 Aleksijevitj, 2015: 184.

52 *A History of Warfare* udkom første gang i 1993. I nærværende artikel har jeg ikke gjort brug af det oprindelige, men i stedet 3. oplag. Det anvendte citat er dog ikke ændret siden 1993-udgaven.

53 Keegan, John (2004): *A History of Warfare*, 1. udgave, 2. oplag, London: Pimlico p. 76.

54 Campbell, D'ann (1993): 'Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, and the Soviet Union. I: *The Journal of Military History*, 57(2), p. 319.

55 Aleksijevitj, 2015: 235.

56 Ibid.: 229.

frygten som særlig kvindelig, idet de derved understreger deres følelse af anderledeshed qua deres kvindelighed.

Følelsen af lykke

“Lykke kan psykologisk beskrives som en følelse af total væren i perfekt harmoni med sig selv og omgivelserne. Følelsen kan opstå [...] som følge af en selvaktualisering, hvor den enkelte virkeliggør sine potentialer og dermed ‘træder i eksistens.’”⁵⁷ Denne beskrivelse af lykke er generel, hvorfor det er vigtigt at fokusere på, hvordan lykkefølelsen opstår: “Oplevelsen af lykke finder momentalt sted i de såkaldte højdepunktopplevelser, hvor den enkelte overskrider sine normale grænser i en intens væren, en altomfattende følelse af tilstedeværelse [...] Placeret på et kontinuum befinder lykkeoplevelsen sig imellem på den ene side tilfredshed og velvære og på den anden side ekstase og eufori.”⁵⁸ Som underbygning til dette skriver psykologerne Leslie S. Greenberg og Sandre C. Paivio følgende om lykke: “Happiness is one of the most desirable of states for all of us and often refers to a broad state that applies to life as a whole to the attainment of that which is most profoundly desired and global, that all is right with us and the world.”⁵⁹ Lykke anses herved både som en ønskværdig følelse og en decideret tilstand.

Langt de fleste kvinder kobler i deres erindringer lykkefølelsen til *sejren*. Sygeplejerske Anna Mikhajlovna beskriver det således: “Jeg husker kun én ting: Da de råbte: Sej! Hele dagen hørtes det råb ... Sej! Sej! Brødre! Jeg troede ikke på det til at begynde med, eftersom vi var vant til krigen – det var, som om det var sådan, livet var. Sej! Vi sejrede ... Vi var lykkelige! Lykkelige!”⁶⁰ Også sanitetssoldat Sofja Adamovna Kuntsevitj mindes *Sejren* som en lykkelig tid:

Vi var lykkelige ... Vi havde krydset grænsen, Fædrelandet var befriet. Vores jord ... Jeg kunne ikke genkende vores soldater, de var blevet til andre mennesker. Alle gik og smilede. De havde rene skjorter på. De havde fundet nogle blomster, som de havde i hånden, og de lykkelige mennesker var ikke nogen, jeg kendte. Jeg havde aldrig set dem før.⁶¹

I ovenstående citat bliver de lykkelige soldater set som forskellige fra dem, der kæmpede under selve krigen. De ser helt anderledes ud. Kuntsevitjs beskrivelse minder mest af alt om en drøm, hvilket formentlig skyldes hendes egen euforiske tilstand. Dette understreger lykkefølelsens tendens til at bevæge sig fra tilfredshed og velvære til ekstase og eufori. I denne rus eller euforiske tilstand ser man

⁵⁷ <https://denstoredanske.lex.dk/lykke> (august 2020).

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Greenberg, Leslie & Paivio, Sandra (1997): *Working with Emotions in Psychotherapy*. New York: The Guilford Press p. 262.

⁶⁰ Aleksijevitj, 2015: 245.

⁶¹ Ibid.: 341.

tingene anderledes, da ens sanser er skærpede grundet den altomfattende følelse af tilstedevær. Derved er Kuntsevitjs beskrivelse rammende, i forhold til hvad der sker i det enkelte menneske, når glædesrusen rammer. Ved denne nye oplevelse af soldaterkollegaerne, som ikke virker genkendelige, bliver det tydeligt, at det rent faktisk er en reel lykkefølelse, der er tale om. At menneskene virker anderledes, fordi de er lykkelige, markerer de grufulde forhold, som de under krigen oplevede. Krigens afslutning bliver derved en lyksalig lettelse.

Selvom mange af kvinderne kobler lykken på selve sejren og derved krigens afslutning, er der også kvinder, der fortæller om lykkefølelse under selve krigen. Men hvor lykkefølelsen i forbindelse med sejren var koblet op på noget stort og længe ventet, fandt kvinderne i krigen lykke ved de helt små ting og hverdagsagtige begivenheder. Flere fremhæver lykken i relation til at få tilfredsstillet de kvindelige, hedonistiske behov for nydelse og skønhed, såsom at få lov til at vaske håret i en gryde med vand⁶² eller få krøllet håret ved en frisør.⁶³ Dette er tydeligvis en kønsrelateret måde at omtale lykkefølelsen, idet kvinderne søger noget, som konkret kan bindes op på det at være kvinde, og som for soldater er utilgængeligt, da de under krigen befinder sig i en verden, hvor der ikke tages hensyn til de kvindelige behov. Desuden viser det, hvordan kvinderne gerne ville dyrke deres feminine sider og først der havde muligheden for følelsen af at eksistere.

For telegrafsoldat og oversergent Maria Semjonovna Kaliberda førte troen på noget større til en lykkefølelse:

Juni 1943 ved Kusk fik vi overrakt regimentsfanen, og på det tidspunkt bestod vores regiment, den 65. armés 129. telegrafregiment, af 80 procent kvinder. Nu vil jeg fortælle noget, så De kan få en forestilling ... Eller forstå ... Hvad der foregik i vores sjæle, for sådan som vi var dengang, vil mennesket sikkert aldrig blive igen. Aldrig! Så naive og oprigtige mennesker, med en sådan overbevisning! Da vores regimentschef fik fanen og gav kommandoen: »Regiment, under fanen! På knæ!« følte vi os gennemført lykkelige. Man havde troet på os, og nu var vi et regiment ligesom alle andre – kampvognsregimenter, skytterregimenter. Vi stod og græd, alle havde tårer i øjnene. De tror det nok ikke, når jeg fortæller, at den sindsbevægelse fik hele min organisme til at strammes op, og min sygdom – den natteblindhed, jeg havde udviklet på grund af underernæring og udmattelse – forsvandt. Forstår De, næste dag var jeg sund og rask, det var den enorme sindsbevægelse, der havde gjort mig rask⁶⁴

Der er noget religiøst over ovenstående citat, idet Kaliberda mindes en nærmest mirakuløs helbredelse. Dette peger på de stærke følelser, som overdragelsen af regimentsfanen har givet anledning til, og som her bliver navngivet som en lyk-

62 Ibid.: 234.

63 Ibid.: 229.

64 Ibid.: 68.

kefølelse. Det at få tildelt en regimentsfane er en af de vigtigste militære ritualer. Kaliberdas påpegning af, at det var sindsbevægende, illustrerer, at det at blive anerkendt for sin deltagelse i krigen og samtidig blive gjort opmærksom på, at man er en del af noget større, var afgørende for den enkelte soldats følelse af meningsfuldhed. Ved erkendelsen af, at man kæmper på lige fod med de andre regiment, opstår der en følelse af, at man trods de tilbagetrukne opgaver som telegrafsoldat stadig er en ligeværdig del af kampen for Moderlandet. De kropslige reaktioner er udtalte i ovenstående citat. Som det første kom glædestårerne. Følelserne var altså så stærke, at Kaliberda kropsligt reagerede i situationen. Om hun decideret blev rask af hændelsen, er dog tvivlsomt, men det viser, hvor væsentligt legitimeringen af deltagelsen i det forestillede militære fællesskab var for soldaterne.

Konklusion

I nærværende undersøgelse af følelser i krigssammenhænge er de erindringer, jeg analyserer, blevet til efter og ikke under krigen. For at håndtere denne problematik har jeg undersøgt følelserne som kropslige og betingede af den sociale kontekst for at påpege, at kvinderne ikke kun omtaler en historisk periode, men også selv taler ud fra en. Min inddragelse af historiske og sociologiske perspektiver har muliggjort en udvidelse af forståelsen af kvindernes deltagelse i Den Store Fædrelandskrig.

Kvinderne sammenkobler i de gennemgåede eksempler frygt med døden, skam med det at flygte og lykken med Den Store Sejr. Disse følelsesmæssige koblinger er ikke overraskende, når soldater taler om følelser under krigen. Men min følelseshistoriske undersøgelse afslører samtidig, at kvinderne nævner andre former for frygt, skam og lykke, navnlig de, som er koblet til deres køn. Kvinderne fremhæver, via følelserne skam, frygt og lykke, kroppen og de kropslige reaktioner i deres erindringer. På den ene side knytter kvinderne skammen til deres egen krop og til, hvordan den af andre (mændene) bliver set som upassende i krig. Samtidig frygter kvinderne at miste deres feminine identitet, hvorfor de i deres erindringer fremhæver den kvindelige krop. Det ses bl.a. ved, at de forbinder det at dyrke det feminine under krigen med decideret lykke. Denne dualitet, som er fremtrædende ved en følelseshistorisk undersøgelse af kvindernes erindringer, er væsentlig i forhold til at forstå kvindernes forhold til sig selv, krigen og omverdenen. Erindringerne om uniformerne styrker kvindernes feminine opfattelse af sig selv, snarere end at mindske den. Eksemplerne viser, at kvinderne i 1970'erne havde svært ved at tale sig selv ind i krigens kønsregimer og eftertidens kollektive fortælling om krigen. Derfor er deres livshistorier et opgør med den kollektive fortælling om Den Store Fædrelandskrig og eftertidens syn på Den Røde Hærs kvinder. Modnarrativerne ses bl.a. ved kvindernes insisteren på at være kvinder under krigen, underbygget af idéen om, at der fandtes en decideret kvindelig frygt, her med tanke på faren for at blive beskidt, invalid eller lemlæstet.

I krigen var der, ifølge dem selv, ikke plads til at være kvinde. Dette tydeliggøres ved, at kvinderne opererer med et 'vi' (kvinder) og et 'de' (mænd), som peger på, at det har været svært for kvinderne at passe ind – også i det kollektive narrativ om krigen. Deres historier bliver derved også et udtryk for, hvordan samfundet gerne skulle være, navnlig med plads til det feminine i krigen. Men i lige så høj grad er det et udtryk for, at kvinderne ønsker, at der i samfundet er plads til kvinder, der har været i krig. I forlængelse heraf peger nærværende følelseshistoriske undersøgelser på sociale strukturers betydning for det enkelte individ.

Selvom Oral History ikke giver et direkte indblik i, hvad kvinderne følte under krigen, tydeliggør den følelseshistoriske undersøgelse af erindringerne, at kvinderne følte sig uden for det fællesskab, som eksisterede under krigen, og som senere udgjorde den store, kollektive erindring om krigen. Kvinderne forsøger aktivt med deres erindringer om krigen at ændre den herskende forståelse af samme. Dette gør de til dels ved at fremhæve følelser og koble dem på noget særligt kvindeligt, men også ved at fremhæve deres eget køn over for det maskuline og derved insistere på det feminine i krigen. Derved genforhandles de kønsregimer, som den kollektive forståelse af krigen er et udtryk for.

Nærværende undersøgelse har vist, at et fokus på følelser i krigserindringer kan afsløre ømtålige emner, som kun i begrænset grad er blevet berørt i historieforskningen. Især kønsrelaterede emner blev i nærværende undersøgelse belyst. Mere forskning skal gøres på området, og i den sammenhæng vil det ligeledes være relevant at undersøge, hvilke fænomener mændene i Den Røde Hær kobler følelserne skam, frygt og lykke til.

Abstract

During the Great Patriotic War, which was the war between the Krasnaya Armiya (Stalin's Red Army) and the Ostheer (Hitler's army at the eastern front) in 1941-1945, approximately 800.000 women joined the Red Army. This study examines the participating women's emotionally laden stories, as they are presented in the monograph *The Unwomanly Face of War* by author and journalist Svetlana Alexievich. Ever since the publication of Alexievich's monography historians have used these oral stories when trying to explain women's motivation to join the Red Army to fight against the German enemy. However, few have combined oral history and history of emotions in a way to investigate these women's stories. By focusing on three emotional terms; shame, fear and happiness this study shows that the women's emotionally laden stories reveal sensitive but above all gender related themes. Furthermore, women's emotionally laden stories are a window through which we see how women in the late 70's Soviet Union tries to dissociate themselves from the *grand narrative* and society's view on women in war.